

Semantic Analysis of the Term “Khashyah” in the Quran with Emphasis on the Teachings of the Ahl al-Bayt (A.S.) and Its Educational Application in Contemporary Society

Soghra Radan , and Seyyed Hatam Mahdavi Noor ²

1. Corresponding Author, Faculty Member, Department of Islamic Studies, Faculty of Management and Accounting, Yadegar-e-Imam Khomeini (RAH) Shahre Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran: soghra.radan@iau.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Yadegar-e-Imam Khomeini (RAH) Shahre Rey Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran: hmahdavinoor@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

8 March 2026

Received in revised form:

5 April 2026

Accepted:

3 May 2026

Available online:

20 June 2026

Keywords:

Religious
Education,
Religious Fear,
Khashyah,
Self-Control,
Semantics.

ABSTRACT

Objective: Khashyah is a foundational concept in the Quranic epistemological and moral system, often oversimplified as mere “fear”. However, it denotes an epistemic awareness of Divine Majesty, veneration, and intentional moral orientation. This study aimed to clarify the semantic essence of Khashyah, differentiate it from Khawf (fear), Wajal (apprehension), and Rahbah (awe), examine its connection with the teachings of the Ahl al-Bayt (PBUT), and extract its educational implications for modern society.

Method: Utilizing a qualitative text-based approach grounded in structural and cognitive semantics (based on Toshihiko Izutsu’s framework), Quranic usages of the root kh-sh-y (48 occurrences) and related Hadith traditions were analyzed via lexical examination, syntagmatic co-occurrence, semantic opposition, and near-synonym comparison.

Findings: Findings indicate that Khashyah, unlike reactive fear, is a stable, epistemic, and voluntary disposition originating from the perception of God’s grandeur. It constructs a coherent semantic network with knowledge (‘ilm), remembrance (dhikr), God-consciousness (taqwa), humility (khudu’), and hope (raja’). Its polar opposites include heedlessness (ghaflah), hardness of heart (qasawah), audacity in sin, and fear of humans. In Ahl al-Bayt teachings, Khashyah bridges knowledge and action, providing a mechanism for self-monitoring, soul purification, social responsibility, and justice. Comparative analysis demonstrates parallels with Christian filial fear and Jewish holy awe (yir’ah), though the Quranic formulation links Khashyah more explicitly to knowledge, righteous deeds, and civic accountability.

Conclusion: Ultimately, Khashyah is an active moral consciousness. Its authentic representation in education fosters internal self-discipline, academic integrity, and social justice by emphasizing knowledge, love, veneration, and hope over fear-mongering.

Cite this article: Radan, S.; & Mahdavi Noor, S. H. (2026). Semantic Analysis of the Term “Khashyah” in the Quran with Emphasis on the Teachings of the Ahl al-Bayt (A.S.) and Its Educational Application in Contemporary Society. *The Quran and Science*, 20 (38), 339-372. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21696.1884>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21696.1884>

1. Introduction

Vocabulary within the Holy Quran does not merely convey literal dictionary definitions; rather, words carry specific epistemological, ethical, and sociological dimensions within a unified divine framework. Among these core terms, "*Khashyah*" occupies a central position. In colloquial translations and surface readings, *Khashyah* is frequently conflated with generic "fear" (*Khawf*). However, rigorous semantic inquiry reveals that *Khashyah* represents a far deeper, more complex epistemic state. Lexicographers such as Raghib al-Isfahani define *Khashyah* as "a fear combined with veneration (*ta'dhim*) rooted in knowledge (*'ilm*)" regarding the object of fear. Similarly, Hassan Mustafavi characterizes it as a solemn awe generated by perceiving supreme grandeur and majesty, rather than an instinctual dread of physical harm.

From a textual perspective, the high frequency of the root "kh-sh-y" and its derivatives across 48 Quranic occurrences underscores its pivotal standing within Islamic moral theology. Most notably, Surah Fatir (35:28) explicitly restricts true *Khashyah* to those possessed of knowledge: "*Only those of His servants who possess knowledge fear Allah [Yakhsha Allah]*". This establishes an intrinsic link between authentic knowledge and reverential awe. Furthermore, in the traditions of the Ahl al-Bayt (Peace Be Upon Them), *Khashyah* is emphasized as the vital bridge connecting intellectual knowledge to practical ethical conduct, serving as the inner foundation for moral self-regulation.

The necessity of investigating *Khashyah* scientifically operates at two primary levels:

1. Epistemological Level: Precise semantic mapping clarifies the roles of knowledge, God-consciousness (*taqwa*), and moral agency in Quranic ethics.

2. Educational & Sociological Level: Contemporary societies face widespread moral superficiality, externalized rule-enforcement, and existential anxiety. Re-examining *Khashyah* provides a robust framework for constructing internal self-monitoring mechanisms in moral education.

While prior research has separately addressed differences between *Khawf* and *Khashyah* (Rezaei, 2018; Ismail, 2007) or explored *Khashyah* within specific texts like *Nahj al-Balaghah* (Shojaei, 2021), a comprehensive study integrating structural and cognitive semantics with Ahl al-Bayt traditions and contemporary educational applications has remained lacking. This study addresses this gap through three primary innovations:

- Synthesizing structural semantics (Izutsu's field methodology) and cognitive semantics with Islamic educational philosophy.
- Systematically integrating Ahl al-Bayt narrations as authoritative Quranic exegesis.
- Extracting actionable moral-educational models for modern pedagogy.

The central research questions driving this investigation are: How does *Khashyah* semantically differ from near-synonyms such as *Khawf*, *Wajal*, and *Rahbah*? What syntagmatic co-occurrences and paradigmatic oppositions constitute its semantic field? How do the Ahl al-Bayt interpret *Khashyah* and define its educational functions? And how can *Khashyah* serve as a foundational mechanism for revitalizing Islamic moral education in contemporary society?

2. Method

This study employs a qualitative, text-based analytical methodology grounded in a three-fold interdisciplinary theoretical framework:

A) Structural Semantics (Toshihiko Izutsu's Model)

Rooted in Ferdinand de Saussure's linguistics and developed for Quranic studies by Toshihiko Izutsu (2002), structural semantics posits that a word's divine meaning cannot be understood in isolation. Instead, meaning emerges through its relational position within a holistic "semantic field." The term "*Khashyah*" is systematically mapped alongside syntagmatic partners (words that regularly co-occur in text, such as '*ilm*, *dhikr*, *taqwa*, *raja*') and paradigmatic opposites (words that contrast in meaning, such as *ghaflah*, *qasawah*, and audacity in sin).

B) Cognitive Semantics

Cognitive semantics views linguistic meaning as an embodiment of human cognitive processing and conceptual organization (Evans & Green, 2006; Lakoff, 1987). Under this framework, *Khashyah* is analyzed not as a raw, involuntary physiological reflex, but as a conceptualization arising from the mind and heart's engagement with the concept of Divine Infinity and Majesty. It reflects an epistemic perception of proximity to God rather than mere external threat avoidance.

C) Islamic Moral-Educational Philosophy

In Islamic educational philosophy (Motahhari, 2008), education is defined not as passive information transmission, but as the active nurturing and purification of the human soul (*Tazkiyah*) toward spiritual perfection. Ethical vocabulary serves as practical instruments for spiritual development. From this perspective, *Khashyah* represents a dynamic moral mechanism that generates internal self-discipline, humility, sin-avoidance, and social responsibility.

Procedural Steps:

1. *Textual Inventory*: Comprehensive extraction of all 48 Quranic verses containing the root “kh-sh-y”, alongside key Hadith collections (*Nahj al-Balaghah*, *Al-Kafi*, *As-Sahifah as-Sajjadiyyah*, *Al-Amali*) and major tafsir works (*Al-Mizan*, *Tasnim*, *Al-Tafsir al-Kabir*, *Majma' al-Bayan*).

2. *Lexical & Semantic Mapping*: Detailed linguistic analysis using primary classical lexicons (*Al-Mufradat*, *Lisan al-'Arab*, *Al-Tahqiq*) to trace etymological roots, morphological forms, and syntagmatic environments.

3. *Near-Synonym & Paradigm Analysis*: Rigorous comparative differentiation against *Khawf*, *Wajal*, *Rahbah*, and *Faza'*.

4. *Cross-Religious & Philosophical Synthesis*: Comparative examination against Christian filial fear, Jewish *yir'ah*, and Kantian respect for moral law (*Achtung*).

5. *Educational Derivation*: Formulation of an applied moral-educational model targeting contemporary self-regulation, academic ethics, and civic responsibility.

3. Findings

The systematic analysis yielded comprehensive findings organized across six core analytical dimensions:

3.1 Lexical & Etymological Precision of *Khashyah*

In Arabic linguistics, *Khashyah* belongs to a category of terms that combine emotional affect with epistemic awareness. Classical lexicographer Raghīb al-Isfahani notes that *Khashyah* is a specific subset of fear elevated by veneration (*ta'dhim*) and rooted in authentic knowledge (*'ilm*) of the revered entity. Mustafavi emphasizes that *Khashyah* never stems from fear of personal injury or arbitrary harm, but solely from perceiving the overwhelming majesty, perfection, and holiness of the Divine.

3.2 Quranic Frequency & Contextual Distribution

The root “kh-sh-y” appears 48 times in the Quran. Notably, in 23 explicit instances, God is the sole direct object. The term manifests as imperfect verbs (*yakhsha*, *yakhshawn*), imperatives (*ikhshawn*, *la takhshawhum*), and verbal nouns. The Quran explicitly commands believers to direct *Khashyah* exclusively toward God and strictly refrain from directing it toward humans (Surah al-Ma'idah 5:44: “Do not fear people, but fear Me”). This syntactic constraint transforms *Khashyah* from a psychological trait into a spiritual and socio-political duty that frees humans from societal intimidation.

3.3 Epistemic Union: *Khashyah* and Knowledge ('Ilm)

The seminal Quranic declaration in Surah Fatir (35:28)—“Only those of His servants who possess knowledge fear Allah”—establishes that *Khashyah* is the definitive benchmark of true spiritual knowledge. Commentators like Tabataba'i (*Al-Mizan*) clarify that this fear does not originate from terror of punishment, but from an intuitive perception of Divine Reality. Genuine intellectual enlightenment inevitably culminates in *Khashyah*; knowledge devoid of *Khashyah* is merely superficial information accumulation.

3.4 Near-Synonym Differentiation Matrix

To establish clear semantic boundaries, *Khashyah* was systematically compared against synonymous Quranic terms:

- **Khawf**: A general, broad fear of harm or negative consequences, applicable to both physical dangers and spiritual repercussions. It can be instinctual, non-cognitive, and present in both animals and humans.
- **Wajal**: An involuntary physical or emotional heart tremor triggered by a sudden encounter with Divine power or reminder (Surah al-Anfal 8:2). It represents an initial physiological/emotional response, whereas *Khashyah* is an enduring cognitive disposition.
- **Rahbah**: Reverential dread accompanied by cautious avoidance and quietude, often leading to monastic withdrawal or disciplined restraint.
- **Faza'**: Sudden, overwhelming panic or terror caused by catastrophic events (e.g., the Day of Judgment), characterized by disorientation.
- **Khashyah (Synthesis)**: Uniquely integrates *Knowledge* + *Veneration* + *Intentional Moral Agency*. It is exclusively rational, continuous, and voluntary.

3.5 Syntagmatic Network and Paradigmatic Oppositions

- *Syntagmatic Partners*: *Khashyah* regularly co-occurs with Knowledge (*'ilm*), Remembrance (*dhikr*: "He who fears will remember", 87:10), God-Consciousness (*taqwa*), Humility (*khudu'*), Sympathetic Reverence (*ishfaq*: 23:57), and Hope (*raja'*). In Islamic theology, *Khashyah* and Hope constitute the two balanced wings of spiritual ascension.

- *Paradigmatic Opposites*: *Khashyah* stands in direct opposition to Heedlessness (*ghaflah*), Hardness of Heart (*qasawah*), Audacity in Sin (*jurat 'ala al-ma'siyah*), and Fear of Human Opinion (*khawf min al-nas*).

3.6 Teachings & Traditions of the Ahl al-Bayt (PBUT)

In Hadith literature, the Ahl al-Bayt expand *Khashyah* from an individual feeling into a comprehensive ethical engine:

- **Imam Ali (PBUH) in Nahj al-Balaghah (Sermon 114)**: Exhorts believers to make *Khashyah* an abiding presence before their eyes, describing it as a rational, continuous state of self-monitoring that cleanses hypocrisy and governs speech ("He who fears Allah keeps his tongue silent").

- **Imam al-Sadiq (PBUH) in Al-Kafi**: Formulates the foundational principle: "There is no knowledge without action, and no action without *Khashyah*." He asserts that *Khashyah* is the essential catalyst converting abstract theoretical knowledge into practical virtue. Explicated Surah al-Mulk (67:2) by stating that excellence of action (*ahsanu 'amala*) is measured not by sheer volume, but by the degree of *Khashyah* permeating the deed.

- **Imam al-Sajjad (PBUH) in As-Sahifah as-Sajjadiyyah (Supplication 20)**: Prays to make Divine *Khashyah* his constant mental orientation in all states, presenting it as an empowering spiritual asset rather than a crippling constraint.

3.7 Cross-Religious & Philosophical Comparative Analysis

- **Christianity**: Parallel found in Thomas Aquinas's distinction in *Summa Theologiae* between "servile fear" (fear of punishment) and "filial fear" (fear of offending a beloved parent). Filial fear aligns closely with *Khashyah*, though Quranic *Khashyah* places greater emphasis on epistemic cognition and societal responsibility.

- **Judaism**: Jewish concept of "*Yir'at HaShem*" (holy awe/fear of God) as detailed by scholars like Abraham Joshua Heschel. *Yir'ah* serves as the beginning of wisdom (Proverbs 9:10) and an existential awe. While *Yir'ah* heavily emphasizes liturgical and ritual observance, Quranic *Khashyah* strongly ties spiritual awe to moral action and social justice.

- **Kantian Moral Philosophy:** Immanuel Kant's concept of "*Achtung*" (reverence/respect for the moral law). Both Kantian respect and Quranic *Khashyah* describe a non-pathological, rational feeling generated by recognizing a supreme, transcendent imperative. However, while Kant anchors respect solely in pure autonomous reason, the Quran grounds *Khashyah* in the living relationship between human consciousness and a transcendent Creator.

4. Educational & Sociological Implications

Translating the semantic findings into contemporary practice demonstrates that *Khashyah* offers a transformative paradigm for modern educational and social systems:

1. Internal Self-Regulation vs. External Surveillance: Modern educational and civic institutions rely heavily on external policing—surveillance cameras, punitive grading, and legal sanctions. However, external monitoring fails when supervision is absent. *Khashyah* establishes an internal moral monitor (*Nazarah Dakhiliyyah*). An individual imbued with *Khashyah* refrains from unethical conduct, academic dishonesty, corruption, or digital misconduct not out of fear of getting caught, but out of profound veneration for Divine Omnipresence.

2. Academic Integrity & Ethics in Science: In higher education and scientific research, knowledge uncoupled from ethics leads to environmental destruction, predatory technology, and academic fraud. Re-implementing the Quranic paradigm of Surah Fatir (35:28) restores moral purpose to scientific inquiry, framing knowledge as a sacred trust that must produce *Khashyah*, intellectual humility, and service to humanity.

3. Educational Reform for Youth: Traditional religious instruction often relied on fear-inducing depictions of divine punishment, generating religious anxiety or secular rebellion among youth. Correcting this representation by presenting *Khashyah* as an uplifting, dignity-affirming awareness of Divine Grandeur, combined with love (*mahabbah*) and hope (*raja'*), fosters resilient moral identity and emotional stability.

4. Public Accountability & Anti-Corruption: In social and political spheres, *Khashyah* functions as a formidable shield against tyranny, corruption, and favoritism. Administrators and leaders who possess *Khashyah* prioritize public justice over personal gain and remain impervious to unethical pressures, embodying the Quranic principle of fearing only God (Surah al-Ahzab 33:39).

5. Conclusion

This research demonstrates that "*Khashyah*" in the Holy Quran and Ahl al-Bayt traditions is significantly distinct from passive, instinctual fear (*Khawf*). It is an epistemic, voluntary, and enduring moral consciousness generated by recognizing Divine Majesty and Proximity. Through structural semantic analysis, *Khashyah* is shown to form a vital network with knowledge, remembrance, God-consciousness, humility, and hope, serving as the definitive catalyst that translates theoretical knowledge into ethical behavior.

Key Conclusions:

1. *Epistemic Nature*: *Khashyah* is strictly knowledge-based; true scientific and spiritual illumination leads directly to reverential awe.
2. *Ahl al-Bayt Integration*: The Prophet's Household defines *Khashyah* as the essential engine of soul purification, self-monitoring, and ethical excellence.
3. *Educational Utility*: Re-conceptualizing *Khashyah* provides modern pedagogy with an effective mechanism for internal self-regulation, academic integrity, and civic responsibility, transcending reliance on external coercion.

Recommendations for Future Research & Practice:

- *Curriculum Integration*: Redesign religious and ethics curricula in schools and universities to emphasize epistemic *Khashyah*, love, and hope over punitive fear.
- *Empirical & Field Studies*: Conduct psychological and empirical studies measuring the impact of internal *Khashyah* concepts on academic honesty and reduced cyber-bullying among adolescents.
- *Media Representation*: Produce educational media, narrative literature, and digital content illustrating moral decision-making driven by internal *Khashyah*.
- *Inter-faith Dialogue*: Expand comparative research between Islamic *Khashyah*, Judeo-Christian concepts of holy awe, and eastern philosophical ethics to enrich global moral discourse.

تحلیل معناشناختی واژه «خشیت» در قرآن با تأکید بر معارف

اهل بیت (علیهم السلام) و کاربرد تربیتی در جامعه معاصر

صغری رادان^۱، و سیدحاتم مهدوی نور^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه معارف اسلامی، دانشکده مدیریت و حسابداری، واحد یادگار امام خمینی (علیه السلام)، شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه:

soghra.radan@iau.ac.ir

۳. دانشیار گروه معارف اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (علیه السلام)، شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، رایانامه: hmahdavinoor@iau.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: خشیت مفهومی بنیادین در نظام معرفتی و اخلاقی قرآن است که اغلب به سادگی به «ترس» فروکاسته می‌شود؛ حال آنکه بر آگاهی معرفتی از جلال الهی، بزرگداشت و جهت‌گیری اخلاقی ارادی دلالت دارد. هدف این مطالعه تبیین جوهره معنایی خشیت، تمایز آن از خوف، وحل و رهبت، بررسی پیوند آن با آموزه‌های اهل بیت (علیهم السلام) و استخراج دلالت‌های تربیتی آن برای جامعه معاصر است.

روش: این پژوهش با رویکرد کیفی متن‌محور و مبتنی بر معناشناسی ساختاری و شناختی در چارچوب توشیهیکو ایزوتسو انجام شده است. کاربردهای قرآنی ریشه «خ-ش-ی» (۴۸ مورد) و روایات مرتبط، از طریق بررسی واژگانی، هم‌نشینی، تقابل معنایی و مقایسه شبه‌متراصف‌ها تحلیل شده است.

یافته‌ها: خشیت، برخلاف ترس واکنشی، ملکه‌ای پایدار، معرفتی و ارادی است که از ادراک عظمت خداوند سرچشمه می‌گیرد. این مفهوم شبکه معنایی منسجمی با علم، ذکر، تقوا، خشوع و رجا می‌سازد و اضداد قطبی آن غفلت، قساوت قلب، جرئت بر گناه و ترس از انسان‌ها را در بر می‌گیرد. در آموزه‌های اهل بیت (علیهم السلام)، خشیت پیونددهنده دانش و عمل است و سازوکاری برای خودپایی، تهذیب نفس، مسئولیت اجتماعی و عدالت فراهم می‌آورد. تحلیل تطبیقی همسانی‌هایی با ترس فرزندی مسیحی و هیبت مقدس یهودی (یزاه) نشان می‌دهد، هرچند صورت‌بندی قرآنی خشیت را به‌گونه‌ای صریح‌تر با دانش، عمل صالح و پاسخگویی مدنی پیوند می‌زند.

نتیجه‌گیری: خشیت را باید آگاهی اخلاقی فعال دانست، نه هراس منفعل. بازنمایی اصیل آن در تعلیم و تربیت، با تأکید بر دانش، محبت، بزرگداشت و امید به جای هراس‌افکنی، خویش‌ن‌داری درونی، درستکاری علمی و عدالت اجتماعی را تقویت می‌کند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۷ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۶ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش:

۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۳۰ خرداد ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

تربیت دینی،

ترس دینی،

خشیت،

خویش‌ن‌داری،

معناشناسی.

استناد: رادان، صغری؛ و مهدوی نور، صغری (۱۴۰۵). تحلیل معناشناختی واژه «خشیت» در قرآن با تأکید بر معارف اهل بیت و کاربرد

تربیتی در جامعه معاصر. *قرآن و علم*، ۲۰ (۳۸)، ۳۳۹-۳۷۲. <https://doi.org/10.22034/qve.2026.21696.1884>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

مقدمه

واژگان در قرآن کریم صرفاً حامل معنای لغوی نیستند، بلکه بار معرفتی، اخلاقی و اجتماعی خاصی را منتقل می‌کنند. یکی از این مفاهیم بنیادین، «خشیت» است؛ واژه‌ای که در نگاه نخست ممکن است با «ترس» همسان فرض شود، اما تحلیل‌های معناشناختی نشان می‌دهد که خشیت به مراتب ژرف‌تر و پیچیده‌تر از ترس صرف است. راغب اصفهانی خشیت را «خوفی مقرون به تعظیم» می‌داند که ریشه در علم دارد (راغب، ۱۴۱۲: ۲۳۰). مصطفوی نیز آن را ترسی ناشی از عظمت و هیبت الهی توصیف کرده است (مصطفوی، ۱۴۱۶: ۲۵/۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹). این نگاه‌ها نشان می‌دهد که خشیت، برخلاف خوف یا فزع، حالتی پایدار و معرفتی است که از آگاهی نسبت به جایگاه الهی برمی‌خیزد.

از منظر قرآنی، بسامد بالای واژه «خشیت» و مشتقات آن (۴۸ مورد) بیانگر اهمیت محوری این مفهوم در نظام معرفتی و اخلاقی اسلام است. آیه ۲۸ سوره فاطر، خشیت را ویژگی خاص عالمان می‌داند: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»؛ بدین معنا که معرفت حقیقی، ثمره‌ای جز خشیت ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۰/۱۷). همچنین، آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) خشیت را «پیونددهنده علم و عمل» و اساس خودکنترلی اخلاقی معرفی کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۲).

ضرورت مطالعه علمی این موضوع در دو سطح قابل توضیح است: نخست، در سطح معرفتی و قرآنی، چرا که فهم دقیق خشیت به بازشناسی جایگاه علم، تقوا و مسئولیت‌پذیری در اخلاق اسلامی کمک می‌کند. دوم، در سطح تربیتی و اجتماعی، زیرا در شرایط معاصر که مفاهیم اخلاقی دچار سطحی‌نگری یا ابهام شده‌اند، بازخوانی علمی خشیت می‌تواند به بازسازی تربیت دینی نسل جوان و ایجاد مکانیسم‌های درونی برای کنترل رفتار کمک کند (مطهری، ۱۳۸۷: ۵۲/۲۴).

با وجود پژوهش‌های پیشین درباره تفاوت خشیت و خوف (رضایی، ۱۳۹۷؛ إسماعیل، ۲۰۰۷) یا جایگاه خشیت در اخلاق اسلامی (شجاعی، ۱۴۰۰)، هنوز پژوهشی که خشیت را با رویکرد معناشناختی-تربیتی، در پیوند با آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) و در قالب یک مدل اخلاقی-تربیتی معاصر بررسی کند، ارائه نشده است. نوآوری پژوهش حاضر در سه بعد است: ۱) تلفیق معناشناسی ساختاری و شناختی با مبانی تربیت اسلامی؛ ۲) استفاده نظام‌مند از آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) در تحلیل معناشناختی؛ ۳) استخراج کاربست‌های تربیتی-اخلاقی برای شرایط امروز جامعه اسلامی.

بر این اساس، پرسش‌های اصلی پژوهش چنین‌اند: خشیت در قرآن چه تفاوتی با واژگان نزدیک همچون خوف، وجل و رهبت دارد؟ چه مفاهیم و واژگانی در قرآن و روایات با خشیت هم‌نشین می‌شوند و چه شبکه معنایی می‌سازند؟ اهل بیت (علیهم‌السلام) خشیت را چگونه تفسیر کرده‌اند و چه کارکرد تربیتی برای آن قائل‌اند؟ خشیت چگونه می‌تواند مبنای بازسازی نظام اخلاقی-تربیتی اسلامی در جامعه معاصر قرار گیرد؟

این مقاله می‌کوشد با پاسخ به این پرسش‌ها، ضمن تبیین جایگاه معناشناختی خشیت در قرآن و روایات، مدل اخلاقی-تربیتی مبتنی بر آن را بازسازی کند.

پیشینه پژوهش

مطالعات مربوط به مفهوم «خشیت» در قرآن، اگرچه در منابع لغوی و تفسیری مورد اشاره قرار گرفته، اما پژوهش‌های مستقل علمی درباره آن محدود است. مرور آثار نشان می‌دهد که هر کدام تنها بخشی از مسئله را پوشش داده‌اند:

رضایی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «واژه‌های خوف و خشیت در قرآن»، تفاوت‌های این دو واژه را بررسی کرده و نتیجه گرفته است که خوف ناظر به تهدید بیرونی و خشیت ترسی معرفتی و درونی است. ضعف این پژوهش آن است که تحلیل تربیتی-اخلاقی ارائه نداده است. شجاعی (۱۴۰۰) در مقاله «خشیت الهی در نهج البلاغه» با تمرکز بر کلام امام علی (علیه‌السلام)، خشیت را عامل تهذیب نفس معرفی کرد. این تحقیق به منبعی خاص محدود است و تحلیل جامع قرآن و روایات را شامل نمی‌شود.

- جعفری (۱۳۹۶) در پژوهش «تحلیل روان‌شناختی ترس در قرآن»، واژگانی چون خوف، وجل و رهبت را بررسی کرد اما خشیت را به‌طور مستقل تحلیل نکرد.

- إسماعیل (۲۰۰۷) در مقاله عربی «الخوف والخشية فی القرآن»، نتیجه گرفت که خشیت همواره با معرفت همراه است. این اثر ارزشمند است اما فاقد بُعد تربیتی-اخلاقی است.

- اسلامی (۱۳۹۴) در مقاله «ترس‌های دینی در قرآن: خوف، خشیت، وجل»، به بررسی تطبیقی این واژگان پرداخت و نشان داد که خشیت بر خلاف خوف و وجل، پیوند وثیقی با معرفت دارد.

- قربانی (۱۳۹۸) در مقاله «مفهوم خشیت در قرآن و ارتباط آن با تربیت اخلاقی»، صریحاً به بعد تربیتی خشیت پرداخت؛ اما روش تحلیل او نظام‌مند و مبتنی بر معناشناسی نبود.

- عویض (۲۰۱۵) در مقاله عربی «دراسة دلالية لمفهوم الخشية في القرآن» با رویکرد زبان‌شناختی خشیت را در بافت قرآنی بررسی کرد.
- عبدالقادر (۲۰۱۹) در پژوهش «الفروق بين الخوف والخشية»، تفاوت‌های معنایی این دو واژه را توضیح داد اما آن را به اخلاق و تربیت پیوند نزد.
- Mir (۱۹۸۳) در مقاله انگلیسی "The Qur'anic Concept of Fear and GodConsciousness" خشیت و تقوا را به‌عنوان دو رکن اخلاق اسلامی معرفی کرد.
- Haleem (۲۰۰۵) در کتاب Understanding the Qur'an: Themes and Style، فصل «epoH dna raeF» را به تحلیل روان‌شناختی و اخلاقی ترس‌های قرآنی اختصاص داده است.
- Izutsu (۲۰۰۲) در اثر کلاسیک «Izutsu in the Qur'an Religious Con-Ethico cepts»، روش معناشناسی ساختاری را در بررسی مفاهیم قرآنی به کار برد و خشیت را در پیوند با تقوا و ذکر تحلیل کرد.
- با وجود این مطالعات، هنوز پژوهشی که خشیت را با رویکرد معناشناسی ایزوتسو و در پیوند با آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) و نیز کاربست‌های تربیتی معاصر بررسی کند، ارائه نشده است. بدین‌سان، لذا نوآوری پژوهش حاضر در سه محور است:
- تحلیل شبکه معنایی خشیت در قرآن با روش ایزوتسو.
- تکیه بر آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) برای تبیین معنای خشیت.
- استخراج دلالت‌های تربیتی-اخلاقی معاصر.

چارچوب نظری و تعریف مفاهیم و روش تحقیق

تحلیل معناشناختی واژگان دینی، خصوصاً در قرآن، نیازمند چارچوبی میان‌رشته‌ای است که مفاهیم را نه فقط به‌صورت لغوی، بلکه در بافت تاریخی، مفهومی و معرفتی آن‌ها بررسی کند. در این پژوهش از سه چارچوب نظری مکمل استفاده شده است:

الف) معناشناسی ساختاری (Semantics Structural)

معناشناسی ساختاری بر اساس نظریه فردینان دو سوسور و توسعه‌افته توسط توشی‌هیکو ایزوتسو، به‌صورت مستقل بلکه در کنار واژه‌های هم‌خانواده، مترادف، متضاد و همنشین بررسی می‌شوند تا شبکه معنایی دقیق‌تری از آن‌ها شکل گیرد. در این پژوهش، واژه «خشیت» در کنار

واژگانی چون «خوف»، «وجل»، «رهبت»، «علم»، «ذکر» و «تقوا» قرار می‌گیرد و روابط معنایی آن‌ها با روش ساختاری استخراج می‌گردد. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۷۳۹/۱۱؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۳۱۲/۱)

(ب) معناشناسی شناختی (Cognitive Semantics)

در این نظریه، معنا محصول شناخت انسان و تعامل ذهن او با واقعیت‌های بیرونی است. بر این اساس، واژه «خشیت» صرفاً بیانگر یک حس ترس نیست، بلکه برساخته‌ای از تعامل عقل و قلب با مفهوم عظمت الهی است (Evans & Green, ۲۰۰۶: ۸۳p.; Lakoff, ۱۹۸۷: ۴۵p.). بنابراین در این پژوهش، خشیت به عنوان مفهومی شناخت محور تحلیل می‌شود؛ یعنی ترسی که از ادراک عظمت و قرب الهی نشأت می‌گیرد، نه از تهدید صرف.

(ج) نظریه تربیت اسلامی

چارچوب سوم این مقاله، از مبانی تربیت اخلاقی در اندیشه اسلامی اقتباس شده است. در دیدگاه اسلامی، تربیت نه صرفاً آموزش، بلکه هدایت نفس به سوی کمالات است. واژگان اخلاقی در این چارچوب، نقش ابزارهای تهذیب و رشد معنوی را ایفا می‌کنند (مطهری، ۱۳۸۷: ۵۲). (Motahhari, ۲۰۰۸: ۵۲p.). از این منظر، خشیت نه تنها یک حالت قلبی، بلکه یک سازوکار اخلاقی تربیتی است که خودکنترلی، تواضع، پرهیز از گناه و تقرب به خداوند را در پی دارد. روش این تحقیق، تحلیل کیفی متن محور با رویکرد معناشناسی تطبیقی است که شامل مراحل زیر است:

- جمع‌آوری داده‌ها: انتخاب آیات قرآن کریم که واژه «خشیت» و مشتقات آن را دربردارند، به همراه بررسی روایات معصومان (علیهم‌السلام) (با تمرکز بر نهج البلاغه، اصول کافی و تفسیر نورالثقلین).
- تحلیل واژگانی: تحلیل واژه «خشیت» از منظر لغوی، ساختاری، هم‌نشینی، و تفاوت با واژه‌های مشابه با استفاده از منابع معتبر مانند مفردات راغب، التحقيق فی کلمات القرآن، و تفسیر المیزان.
- مقایسه تطبیقی: بررسی تفاوت‌های معنایی با واژگان دیگر، از جمله خوف، وجل، رهبت، با استناد به معناشناسی قرآن.

- تحلیل کاربردی: بررسی آثار اخلاقی-تربیتی واژه خشیت در منابع دینی و بسط کارکرد آن در نظام تربیت اسلامی معاصر.

با این اوصاف چارچوب نظری این پژوهش مبتنی بر روش معناشناسی ساختاری و شناختی است. ایزوتسو (۲۰۰۲) تأکید می‌کند که معنای مفاهیم قرآنی تنها در شبکه هم‌نشینی و تقابل با دیگر واژگان روشن می‌شود. در این چارچوب، «خشیت» در کنار و در برابر واژگانی همچون خوف، وجل، رهبت و تقوا معنا می‌یابد.

- خشیت: خوفی آمیخته با تعظیم و معرفت. راغب اصفهانی آن را «خوف مقرون به تعظیم» تعریف کرده است (راغب، ۱۴۱۲: ۲۳۰). مصطفوی نیز آن را ترسی ناشی از درک عظمت الهی می‌داند (مصطفوی، ۱۴۱۶: ۲۵/۵).

- خوف: ترسی عمومی که در برابر خطر بیرونی به کار می‌رود. ابن منظور می‌نویسد: «الخوف توقع ما یسوء» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹).

- وجل: لرزش و اضطراب درونی هنگام مواجهه با عظمت یا ترس ناگهانی (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۷۳۹/۱۱).

- رهبت: هراس همراه با مهابت و سکوت (فیومی، ۱۴۱۴: ۳۱۲/۱).

- تقوا: سپر درونی در برابر گناه؛ طبرسی در ذیل آیه «هُدًی لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره/۲) تقوا را خویشنداری از محرمات با یاد خدا معرفی کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۵/۱).

- معناشناسی ساختاری: توجه به هم‌نشینی‌ها و تقابل‌ها در میدان معنایی (Izutsu, ۲۰۰۲: ۱۵-۱۴pp).

- معناشناسی شناختی: توجه به تجربه انسانی در فهم معنا (Lakoff, ۱۹۸۷: ۴۵p. Evans, & Green, ۲۰۰۶: ۸۳-۸۵pp).

بدین ترتیب، «خشیت» در چارچوب این نظریه‌ها، صرفاً یک ترس روان‌شناختی نیست بلکه یک حالت معرفتی-اخلاقی پایدار است که در قرآن به‌عنوان پیونددهنده علم و عمل معرفی می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۲).

یافته‌ها

۱. تحلیل معنای خشیت در قرآن

۱-۱. جایگاه ریشه‌شناسی و لغوی واژه «خشیت»

واژه «خشیت» از ریشه ثلاثی «خ-ش-ی» گرفته شده و در زبان عربی، به معنای ترس توأم با احترام و تعظیم آمده است. راغب اصفهانی در مفردات می‌نویسد: «الخشیه أخص من الخوف، فإنها خوف مقرون بتعظیم، و غالباً یکون من علم بما یُخشی منه» (راغب، ۱۴۱۲: ۲۳۰) (Raghib al-Isfahani, ۱۴۱۲: p. ۲۳۰ AH). ترجمه: خشیت خاص‌تر از خوف است، زیرا ترسی است که با بزرگ‌داشت همراه است، و اغلب از آگاهی نسبت به آنچه باید از آن ترسید ناشی می‌شود. (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹)

همچنین حسن مصطفوی در التحقيق فی کلمات القرآن می‌نویسد: «الخشیه نوع من الخوف، لکنه خوف من عظمه أو هیبة، لا خوف من ضرر صرف» (مصطفوی، ۱۴۱۶: ۲۵/۵) (Mostafavi, ۱۴۱۶: p. ۲۵ AH, vol. ۱). یعنی خشیت نه از ضرر، بلکه از عظمت و هیبت کسی ناشی می‌شود. از این رو، واژه «خشیت» در لغت، از واژگانی است که بار عاطفی-معرفتی هم‌زمان دارد؛ ترسی است که نه‌تنها از تهدید، بلکه از درک عظمت ناشی می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹).

۱-۲. بسامد و ساختار کاربردی در قرآن

واژه «خشیت» و مشتقات آن در قرآن مجموعاً ۴۸ بار آمده‌اند که از این میان، ۲۳ مورد صراحتاً متعلق به خداوند هستند. این بسامد بالا نشان‌دهنده جایگاه مهم این واژه در نظام اخلاقی-تربیتی قرآن است. برای نمونه:

- ﴿إِنَّمَا یُخْشِی اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ (فاطر: ۲۸)

- ﴿الَّذِينَ یَبْلُغُونَ رِسَالَاتِ اللّٰهِ وَیَخْشَوْنَہُ وَلَا یَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللّٰهَ﴾ (احزاب: ۳۹)

- ﴿فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَآخْشَوْنَ﴾ (مائده: ۴۴)

در این آیات، خشیت به‌صورت فعلی (یَخْشِی، یَخْشَوْنَ) و دستوری (اِخْشَوْنَ) به کار رفته و به‌صورت مستقیم فرمان داده شده است که مؤمنان باید از خداوند بترسند و نه از مردم. این کاربرد نشان می‌دهد که خشیت نه‌تنها یک احساس درونی، بلکه یک وظیفه اخلاقی و معرفتی است.

۱-۳. خشیت در پیوند با معرفت و علم

مهم‌ترین آیه‌ای که رابطه میان خشیت و علم را صراحتاً بیان می‌کند، آیه ۲۸ سوره فاطر است: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌گوید: «این خشیت، ترسی ناشی از آگاهی به عظمت وجودی خداوند است و نه ناشی از ترس از عقوبت. لذا، علم حقیقی منتهی به خشیت می‌گردد.» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۷/۲۵۰) (Tabatabaei, ۱۹۹۵, vol. ۱۷: ۲۵۰p). بنابراین، خشیت در قرآن ارتباط مستقیم با شناخت دارد و این شناخت نه صرفاً دانستن، بلکه «شهود عظمت الهی» است. انسان‌های عارف، آگاه، و متفکران قرآنی به‌جای ترس فیزیکی، خشیت معرفتی دارند.

۱-۴. خشیت و همنشینی با واژگان معنوی دیگر

در قرآن، خشیت غالباً در کنار واژگانی چون «ذکر»، «علم»، «تقوا»، «رجاء» و «خضوع» آمده است. برای نمونه:

- ﴿فَذَكِّرْ إِن نَّفَعَتِ الذِّكْرَى * سَيَذَكِّرْ مَنْ يَخْشَى﴾ (اعلی: ۹-۱۰) یادآوری برای کسی سود دارد که خشیت دارد؛ یعنی اهل توجه است.

- ﴿إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ﴾ (مؤمنون: ۵۷) خشیت همراه با شفقت قلبی و ترس از تجاوز از حد الهی است. این همنشینی‌ها نشان می‌دهند که خشیت در قرآن تنها یک ترس نیست، بلکه بخشی از یک نظام معنایی اخلاقی است که شامل آگاهی، ذکر، خضوع، پرهیز و انضباط درونی می‌شود.

۱-۵. تحلیل ساختار معنایی در سبک ایزوتسو

مطابق با روش ایزوتسو، هر واژه قرآنی در یک منظومه مفهومی معنا می‌یابد. واژه «خشیت» را در ساختار زیر می‌توان توصیف کرد:

- قطب مقابل: واژه‌هایی چون غفلت، قساوت، بی‌پروایی، جرأت بر گناه
- واژگان هم‌خانواده معنایی: خوف، وجل، رهبت، تقوا، علم، ذکر، رجاء (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۷۳۹/۱۱؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۳۱۲/۱)
- مفاهیم وابسته: تعظیم، خودکنترلی، تربیت، تواضع

ایزوتسو تأکید می‌کند: «در قرآن، واژه‌هایی همچون خشیت به مثابه ابزار تربیتی معرفتی عمل می‌کنند و معنای آن‌ها تنها در پیوند با واژگان دیگر فهم می‌شود» (ustuzI, ۲۰۰۲: ۷۳p).

۲. واژه‌های مترادف، متضاد و همنشین معنایی واژه «خشیت»

در مطالعات معناشناختی قرآن، تحلیل واژگان با بررسی روابط آن‌ها در «شبکه معنایی» ممکن می‌شود. این روابط شامل مترادف‌ها، متضادها و همنشین‌های معنایی است. بررسی این سه گروه در مورد واژه «خشیت»، نه تنها به تمایز معنایی آن کمک می‌کند، بلکه جایگاه تربیتی و معرفتی خاص این واژه را در ساختار اخلاقی قرآن روشن می‌سازد.

۲-۱. واژه‌های مترادف با خشیت

اگرچه «خشیت» در فارسی و حتی در ترجمه‌های سطحی قرآن معادل با «ترس» آورده می‌شود، اما در زبان عربی کلاسیک، واژگان متعددی برای توصیف انواع مختلف ترس وجود دارد که تفاوت‌های ظریفی با یکدیگر دارند. مهم‌ترین واژگان نزدیک به خشیت عبارت‌اند از:

واژه	تعریف	تفاوت با خشیت
خوف	ترس کلی و عمومی از ضرر یا تهدید	خوف می‌تواند غریزی و بی‌معرفت باشد، در حالی که خشیت آگاهانه و از روی تعظیم است (راغب، ۱۴۱۲: ۲۲۹)
وجل	لرزش و اضطراب قلبی ناشی از حضور خدا	وجل جنبه احساسی-روانی دارد، نه شناختی (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۱/۹)
رهبت	ترس شدید همراه با مهابت و سکوت	در بعضی آیات، خشیت و رهبت به صورت متقارن آمده‌اند، ولی رهبت ناظر به هیبت الهی بدون الزاماً معرفت است
فزع	ترس ناگهانی و شدید	فزع واکنشی استرس‌زا و آنی، در حالی که خشیت یک حالت پایدار و معرفتی است

جدول ۱. مقایسه واژه‌های نزدیک به خشیت

نتیجه: خشیت در میان این واژه‌ها تنها واژه‌ای است که «خوف + علم + تعظیم» را به صورت ترکیبی در خود دارد (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹).

۲-۲. واژه‌های متضاد خشیت در قرآن

بررسی واژگان متضاد یا نقض‌کننده خشیت نیز نشان‌دهنده جایگاه معنوی آن است. در قرآن، برخی واژگان به صورت ضمنی در برابر خشیت قرار دارند:

واژه متضاد	معنا	نسبت با خشیت
غفلت	ناآگاهی، بی‌توجهی به خدا	غفلت مانع خشیت است: (وَلَا تُكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ) (اعراف: ۲۰۵)
قساوت	سنگدلی و بی‌احساسی معنوی	خشیت نرم‌کننده قلب است و قساوت ضد آن: (قَوْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ)
جرأت بر گناه	بی‌باکی و عادی سازی نافرمانی	انسان خشیت‌دار گناه را جدی می‌گیرد، در حالی که بی‌خشیت، گناه را کوچک می‌شمارد (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۳/۲)

جدول ۲. واژه‌های متضاد خشیت

نتیجه: خشیت به مثابه نیروی بازدارنده از غفلت و بی‌پروایی عمل می‌کند.

۲-۳. واژه‌های همنشین

در معناشناسی کاربردی، واژه‌هایی که با یک واژه خاص در یک ساختار نحوی یا معنایی تکرار می‌شوند، به عنوان هم‌نشین‌های معنایی شناخته می‌شوند. در مورد واژه «خشیت»، بررسی آیات و روایات نشان می‌دهد که این واژه با گروهی از مفاهیم معنوی و اخلاقی همراه می‌شود:

واژه همنشین	نقش معنایی	نمونه آیه
علم / علماء	منشأ خشیت	(إِنَّمَا يُخَشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (فاطر: ۲۸)
ذکر	محرک خشیت	(سَيَذَكِّرُ مَنْ يُخَشَى) (اعلی: ۱۰)
تقوا	ثمره خشیت	(وَيُخَشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ) (رعد: ۲۱)
خضوع	جلوه رفتاری خشیت	در بیان اهل بیت، خشیت باعث خضوع درون و بیرون انسان می‌شود (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۴)
رجاء	توازن با خشیت	در آموزه‌های اسلامی، خشیت و امید (رجاء) دو بال حرکت مؤمن‌اند (صدوق، ۱۳۸۵: ص ۲۴۸)

جدول ۳. همنشین‌های معنایی خشیت

نتیجه: خشیت در بافت قرآنی، بخشی از نظام معنایی گسترده‌تری است که شامل علم، ذکر، تقوا و رجاء است. بدون شناخت این بافت، فهم معنای کامل واژه ممکن نیست.

۳. تحلیل روایات و آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) درباره «خشیت»

در منظومه معرفتی اسلام، اهل بیت (علیهم‌السلام) به مثابه شارحان حقیقی قرآن، نقش اساسی در تبیین و تعمیق مفاهیم قرآنی دارند. واژه «خشیت» نیز از جمله مفاهیمی است که در آموزه‌های امامان معصوم مورد توجه قرار گرفته و از سطح صرفاً احساسی یا واکنشی، به سطح تربیتی، معرفتی و سلوکی ارتقا یافته است.

۳-۱. خشیت در بیان امام علی (علیه‌السلام)

در نهج البلاغه، امام علی (علیه‌السلام) بارها به «خشیت» به عنوان یکی از نشانه‌های مؤمن اشاره کرده‌اند. ایشان در خطبه ۱۱۴ می‌فرمایند: «فَاتَّقُوا اللَّهَ عِبَادَ اللَّهِ وَاجْعَلُوا خَشْيَةَ اللَّهِ نُصْبَ أَعْيُنِكُمْ...» [پس ای بندگان خدا، از خدا بترسید و خشیت خدا را همواره پیش چشمان خود قرار دهید]. علامه محمد دشتی در شرح نهج البلاغه می‌نویسد: «مراد از خشیت در کلام امیرالمؤمنین، نه ترس حیوانی، بلکه ترسی عقلانی و مستمر است که به خضوع و مراقبت دائمی منجر می‌شود» (دشتی، ۱۳۸۱: ۳۸۹/۲) (Dashti, ۲۰۰۲: ۳۸۹/۲).

امام علی (علیه‌السلام) در حکمت‌های ۴۷ و ۳۲۵ نهج البلاغه نیز خشیت را شرط اصلی تقوا، اصلاح نفس، و دوری از نفاق می‌دانند. در جای دیگر می‌فرمایند: «من خشی الله صمّت لسانه» - هر کس از خدا بترسد، زبانش خاموش می‌شود. این روایت نشان‌دهنده نقش خشیت در کنترل زبان و گفتار است.

۳-۲. خشیت در گفتار امام صادق (علیه‌السلام)

امام جعفر صادق (علیه‌السلام) در بسیاری از روایات، «خشیت» را نه تنها یک فضیلت، بلکه «باب تقوا» معرفی می‌کنند. در حدیثی مشهور از ایشان آمده است: «ما علم إلا بعمل، و لا عمل إلا بخشیه» [هیچ دانشی نیست مگر با عمل، و هیچ عملی نیست مگر با خشیت] (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۲) (al-Kulaynī, ۱۴۰۷, vol. ۲: ۶۲p). در این روایت، خشیت به عنوان نیرویی درونی معرفی شده که علم را به عمل پیوند می‌زند. از نگاه امام صادق (علیه‌السلام)، بدون خشیت، دانش تبدیل به غرور و غفلت می‌شود. همچنین آیه ﴿لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ (ملک: ۲)، امام صادق (علیه‌السلام) فرمودند: «لیس اکثرکم عملاً، ولكن أحسنکم عملاً، وإِنَّمَا الْحُسْنُ أَنْ يَكُونَ بِخَشْيَةِ اللَّهِ» [نیکوکار کسی نیست که بیشتر عمل کند، بلکه کسی است که با خشیت عمل کند] (همان: ۶۳/۲).

۳-۳. سلوک اهل بیت (علیهم السلام) و الگوی خشیت‌ورزی

از نظر تربیتی، اهل بیت (علیهم السلام) خشیت را نه فقط توصیه، بلکه در عمل نیز الگو می‌سازند. در گزارش‌های فراوان، آمده است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در نماز شب آن‌چنان با خضوع و خشیت می‌ایستادند که پاهایشان متورم می‌شد (طبری، ۱۴۱۲: ۵۰۴/۳). امام سجاد (علیه السلام) نیز در دعای مکارم‌الاخلاق از خداوند می‌خواهد: «وَاجْعَلْ خَشْيَتَكَ هَمِّي فِي كُلِّ حَالٍ» [و خشیت تو را در هر حال، اندیشه همیشگی من قرار ده] (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰). این نمونه‌ها نشان می‌دهند که خشیت در نگاه اهل بیت، یک حالت عاطفی گذرا نیست، بلکه یک حالت دائمی ذهنی-معنوی است که شخص را در مسیر اصلاح نفس و تقرب به خداوند نگه می‌دارد (طبری، ۱۴۱۲: ۵۰۴/۳).

۴. نقش خشیت در اخلاق فردی و اجتماعی

واژه «خشیت» در نگاه قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) صرفاً یک واکنش عاطفی یا احساس درونی نیست، بلکه سازوکاری اخلاقی و رفتاری است که اثرات گسترده‌ای در شخصیت فرد و روابط اجتماعی انسان دارد. از این منظر، خشیت نه تنها ابزار خودسازی است، بلکه مبنای کنش اخلاقی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیز شمرده می‌شود. در ادامه، نقش تربیتی خشیت در دو سطح فردی و اجتماعی تحلیل می‌شود.

۴-۱. آثار خشیت در اخلاق فردی

الف) خودکنترلی و تقوای عملی: خشیت یکی از عمیق‌ترین انگیزه‌های درونی برای کنترل تمایلات نفسانی است. وقتی انسان عظمت خداوند را درک کرده و خود را در معرض نظر او ببیند، نه از روی ترس بیرونی بلکه از روی ادب و حیا، از گناه دوری می‌کند. امام صادق (علیه السلام) فرمودند: «کسی که بداند خدا او را می‌بیند، هرگز گناه نمی‌کند؛ زیرا خشیت در دل او ریشه دوانده است» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۲) (Kulayni, -al, vol. ۱۴۰۷, ۲AH: ۶۲p).

ب) تقویت حیا و تواضع: در آموزه‌های اخلاقی، خشیت به مثابه احساس شرم آگاهانه، باعث حیا در برابر خدا و خضوع در برابر مردم می‌شود. امام علی (علیه السلام) فرمودند: «از آثار خشیت، سکوت زبان، نرمی قلب، و دوری از جدل است» (نهج البلاغه، حکمت ۴۷).

ج) آرام‌سازی روان و ثبات شخصیت: برخلاف تصور رایج، خشیت باعث ترس مرضی نمی‌شود؛ بلکه منجر به حضور قلب، ذکر دائم و آرامش درونی می‌گردد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ﴾ (مؤمنون: ۵۷).

۴-۲. آثار خشیت در اخلاق اجتماعی

الف) پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری در جایگاه‌های اجتماعی: در قرآن، پیامبران و حاکمان الهی به دلیل برخورداری از خشیت، در برابر مردم ظلم نمی‌کردند و از قدرت سوءاستفاده نداشتند. در سوره احزاب آمده است: ﴿الَّذِينَ يَبُلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ﴾ (احزاب: ۳۹) یعنی تبلیغ‌کنندگان راستین کسانی‌اند که فقط از خدا می‌ترسند، نه از خلق. کاربرد امروزی: مدیری که دارای خشیت الهی باشد، در تصمیم‌گیری‌های خود جانب حق را رعایت می‌کند و از رانت، ظلم و تبعیض می‌پرهیزد.

ب) خشیت و ظلم‌ستیزی: خشیت نسبت به خداوند، مانع پذیرش ظلم از سوی فرد و اجتماع می‌شود. چنین فردی نه‌تنها ظلم نمی‌کند، بلکه آن را تحمل نمی‌نماید. امام علی (علیه السلام) فرمودند: «کسی که از خدا بترسد، از غیر خدا نمی‌ترسد» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۳).

ج) ایجاد جو معنوی و تقوا در جامعه: جامعه‌ای که در آن خشیت نهاده شده شود، به سمت عدالت، انصاف، احترام به حقوق دیگران و اصلاح اجتماعی حرکت خواهد کرد. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمودند: «اگر مردم خشیت داشته باشند، جامعه اصلاح می‌شود» (صدوق، ۱۳۸۵: ص ۲۴۹، -al, saduq, ۲۴۹AH: p. ۱۳۸۵).

در جمع‌بندی، می‌توان گفت که خشیت الهی، نه‌تنها فرد را از گناه بازمی‌دارد، بلکه جامعه را از فساد، ظلم و تفرقه مصون می‌دارد. این ویژگی‌ها، خشیت را به‌عنوان یک عنصر کلیدی در اخلاق اسلامی، قابل بهره‌برداری در طراحی نظام‌های تربیتی و فرهنگی معاصر می‌سازد.

۵. مقایسه تطبیقی واژه «خشیت» با مفاهیم مشابه در دیگر ادیان و فلسفه اخلاق

برای درک بهتر ابعاد معنایی و کارکردی واژه «خشیت»، مقایسه آن با مفاهیم مشابه در سایر نظام‌های دینی و اخلاقی سودمند است. اگرچه زبان قرآن و منابع اهل بیت (علیهم السلام) ویژگی‌های خاص خود را دارد، اما مفاهیمی مانند ترس از پروردگار در مسیحیت، «یره» در یهودیت و همچنین «احترام

اخلاقی» در فلسفه کانتی، قرابت‌هایی با مفهوم قرآنی خشیت دارند. این بخش به مقایسه تطبیقی این مفاهیم می‌پردازد تا تمایزها و شباهت‌های معرفتی و تربیتی آن‌ها روشن شود. (Aquinas, Summa Theologiae, II, q. ۹۱, Proverbs ۱۰: ۱۹۵۵Heschel, ۴۵p: Kant, ۱۷۸۸)

۵-۱. «خشیت» در مقایسه با «ترس از پروردگار» (مسیحیت)

در متون کتاب مقدس، به‌ویژه در عهد قدیم، واژه ترس از پروردگار^۱ بارها آمده و یکی از پایه‌های حکمت دانسته شده است: (Proverbs ۹: ۱۰). در مسیحیت، دو نوع «ترس» از خدا مطرح است:

- ترس برده‌وار از مجازات (Proverbs ۹: ۱۰)

- ترس فرزندوار آمیخته با احترام و محبت (Aquinas, ۱۲۶۵-۱۱: ۱۲۷۴-۱۱: ۱۹q.)

فیلسوفان الهیاتی چون آکویناس، «ترس فرزندوار» را ارزشمند دانسته و آن را منشأ تقوا می‌دانند (Aquinas, Summa Theologiae, II, q. ۱۹). این نوع ترس با مفهوم «خشیت» در قرآن و روایات تطابق زیادی دارد، چرا که هر دو بر معرفت، عظمت الهی و رابطه محبتی-آگاهانه با خداوند تأکید دارند. تفاوت اساسی: در قرآن، خشیت مستقیماً با علم و آگاهی مرتبط است (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (فاطر: ۲۸)، در حالی که در الهیات مسیحی، تأکید بر محبت و بخشایش است، نه الزاماً شناخت عظمت خدا.

۵-۲. «خشیت» در مقایسه با «یره» در یهودیت

در زبان عبری، واژه یره^۲ یکی از اصطلاحات کلیدی برای ترس از خداست. (Heschel, Abraham j. ۱۹۹۵: ۴۵p) این واژه نیز همچون خشیت، هم‌زمان بار احساسی و معرفتی دارد. در سفر تثنیه آمده است: «و اکنون، ای اسرائیل، خداوند خدای تو از تو چه می‌خواهد، جز آنکه از خداوند خدای خود بترسی (یرا...)» (تثنیه ۱۰: ۱۲)، (Heschel, ۱۹۵۵: ۴۵p)

مفسران یهودی مانند ابراهام هشل معتقدند که یرا/یره بیش از آنکه ترس فیزیکی باشد، نوعی هیبت قدسی است که انسان را به فروتنی در برابر خدا می‌رساند (Heschel, ۱۹۵۵: ۴۵p). وجه اشتراک: هر دو واژه بر تعظیم، وقار، و تسلیم در برابر عظمت خداوند تأکید دارند.

1. the Lord fear of

2. «ירָה» (Yirah)

تفاوت: در نظام یهودی، یره بیشتر جنبه عبادی و طقسی^۱ دارد، ولی خشیت در قرآن، عمیقاً با عمل و تقوا گره خورده است. (Heschel, ۱۹۵۵: ۴۵p)

۵-۳. مقایسه با «احترام اخلاقی» در فلسفه کانت

ایمانوئل کانت در فلسفه اخلاق خود، اصل اخلاقی را نه بر ترس، بلکه بر «احترام به قانون» استوار کرد. وی مفهوم احترام^۲ را نوعی احساس می‌دانست که در انسان در مواجهه با امر مطلق پدید می‌آید (Kant, ۱۷۸۸).

شباهت: هر دو بر اراده آگاهانه برای اطاعت از یک اصل متعالی تأکید دارند. تفاوت: در نظام اخلاقی کانت، منشأ این احترام عقل خالص است، در حالی که در قرآن، خشیت ترکیبی از معرفت الهی، تواضع قلبی و خوف معنوی است که به عمل اخلاقی منجر می‌شود. نتیجه تطبیقی اینگونه است که واژه خشیت در قرآن، نزدیک‌ترین هم‌معنا را با ترس فرزندان^۳ در مسیحیت و یره/یرا در یهودیت دارد، اما نسبت به هر دو غنی‌تر و عمیق‌تر است؛ چرا که نه تنها رابطه معنوی با خداوند را نشان می‌دهد، بلکه بر معرفت، مسئولیت اخلاقی، و پرورش درونی فرد تأکید دارد.

۶. کارکرد تربیتی خشیت در نظام آموزشی و تربیتی معاصر

در شرایطی که نظام‌های تربیتی معاصر، به‌ویژه در جوامع اسلامی، با چالش‌هایی چون گسترش بی‌انضباطی فردی، ضعف خودکنترلی، افول انگیزه اخلاقی و کاهش احساس مسئولیت مواجه‌اند، مفاهیمی مانند «خشیت» می‌توانند به‌عنوان ابزارهای معنوی بازدارنده و سازنده، جایگاه ویژه‌ای در بازطراحی رویکردهای تربیتی داشته باشند. در این بخش، کارکردهای آموزشی و تربیتی خشیت با تأکید بر نسل جدید و نظام مدرسه بررسی می‌شود.

1 . liturgical

2 . Achtung

3 . Filial Fear

۶-۱. خشیت به مثابه ابزار خودکنترلی در تربیت نوجوان

یکی از چالش‌های تربیت اخلاقی امروز، وابستگی شدید به «کنترل بیرونی» است؛ در حالی که تربیت اسلامی بر «نظارت درونی» تأکید دارد. (مطهری، ۱۳۸۷: ۵۲/۲۴؛ سلیمی و رحمتی، ۱۳۹۸: ۶۵) خشیت دقیقاً همین نقش را ایفا می‌کند؛ زیرا فرد را حتی در غیاب قانون، دوربین یا مراقب بیرونی، نسبت به اعمالش پاسخ‌گو می‌سازد.

پژوهش‌های روان‌شناسی دینی نیز تأیید می‌کنند که باور به «ناظر درونی قدرتمند» (مثل خداوند) با کاهش گرایش به خشونت، دروغ، و نافرمانی همراه است (سلیمی و رحمتی، ۱۳۹۸: ص ۶۵) (Salimi & Rahmati, ۲۰۱۹: ۶۵p).

۶-۲. نقش خشیت در تقویت انگیزه اخلاقی در محیط آموزشی

امروزه بسیاری از دانش‌آموزان، کنش‌های اخلاقی را نه از روی انگیزه درونی بلکه برای اجتناب از تنبیه انجام می‌دهند. آموزش مفاهیمی چون خشیت، همراه با تبیین معرفتی و قرآنی آن، می‌تواند نگرش دانش‌آموزان را از «ترس از معلم و قانون» به «احترام به خدا و وجدان» تغییر دهد. راهکار عملی: گنجاندن بخش‌هایی درباره خشیت در کتب تعلیمات دینی، همراه با روایت‌هایی از امام علی و امام صادق (علیه السلام) درباره خشیت علمی و قلبی.

۶-۳. خشیت و حل بحران معنویت در فضای تربیتی جدید

در فضای امروز که نسل جدید دچار شکاف معنوی، بی‌هویتی یا پوچ‌گرایی شده، مفاهیمی مانند خشیت می‌توانند پیوند دوباره‌ای میان عقل، ایمان و رفتار برقرار کنند. برخلاف تصور رایج، خشیت نوعی احساس حقارت یا ترس بیمارگونه نیست، بلکه همان حضور دائم خدا در وجدان انسانی است. نمونه: در روایت از امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه، درخواست می‌شود که «خشیت تو را همواره در دل من قرار ده»؛ یعنی خشیت یک سرمایه تربیتی همیشگی است (دعای ۲۰).

۶-۴. خشیت و آموزش‌های فرهنگی - رسانه‌ای

علاوه بر مدرسه، نظام رسانه‌ای و فضای مجازی نیز باید با استفاده از فیلم، انیمیشن، داستان و محتوای تعاملی، مفهوم «خشیت» را بازنمایی کنند؛ مثلاً:
- قهرمان داستان، تصمیمی دشوار را با یاد خدا و پرهیز از گناه می‌گیرد.

- در انیمیشن‌های مذهبی، به جای ایجاد ترس کودکانه از دوزخ، بر خشیت معرفتی تأکید شود.
نتیجه: خشیت در نظام تربیتی اسلامی، ابزاری کلیدی برای پرورش «خودانضباطی اخلاقی» است. آموزش خشیت در نظام آموزشی معاصر، به شرط بازنمایی صحیح و معرفتی آن، می‌تواند موجب تربیت نسل‌هایی مسئول، متعهد و مقاوم در برابر لغزش‌ها گردد.

بحث

۱. بسامد و گستره کاربرد «خشیت» در قرآن

واژه «خشیت» و مشتقات آن در قرآن کریم ۴۸ بار آمده است. نکته قابل توجه این است که برخلاف واژگانی مثل خوف یا وجل که می‌توانند به انسان‌ها، حوادث یا مخلوقات هم نسبت داده شوند، خشیت در قرآن تنها به خداوند یا اموری مرتبط با او تعلق دارد. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۷۳۹/۱۱)

- ﴿إِنَّمَا يُخَشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ (فاطر/۲۸) → خشیت به عنوان ثمره معرفت حقیقی.
 (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۰/۱۷؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۲۱۲/۲۶)
 - طباطبایی در المیزان (۱۳۷۴: ج ۲۵۰/۱۷) می‌گوید: این آیه نشان می‌دهد که علم بدون خشیت، علم حقیقی نیست.

- فخررازی در التفسیر الکبیر (۱۴۲۰: ۲۱۲/۲۶) تأکید می‌کند که علم دو گونه است: دانشی که بر زبان است و دانشی که به دل خشوع می‌بخشد؛ مقصود آیه دومی است.

- جوادی آملی در تفسیر تسنیم (۱۳۸۴: ج ۳۲۰/۱۴) نیز خشیت را «آگاهی عقلانی همراه با خضوع قلبی» معرفی کرده است. (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۳۲۰/۱۴)

- ﴿الَّذِينَ يَبْلُغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ﴾ (احزاب/۳۹) → خشیت به عنوان پشتوانه رسالت. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۶/۲۱)

- آلوسی در روح المعانی (۱۴۱۵: ۷۶/۲۱) می‌نویسد: خشیت از خداوند سبب می‌شود پیامبران از ملامت مردم نهراسند.

- ﴿فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِي﴾ (مائده/۴۴) → تقابل خشیت الهی و ترس اجتماعی.
 (قرطبی، ۱۴۰۵: ۲۲۸/۶)

- قرطبی در الجامع لأحكام القرآن (۱۴۰۵: ۲۲۸/۶) اشاره می‌کند که این آیه اساس استقلال در دین است؛ خشیت از خدا انسان را از وابستگی به افکار عمومی نجات می‌دهد.

۲. شبکه معنایی «خشیت»

الف) هم‌نشین‌ها

- علم: خشیت نتیجه معرفت است (فاطر/۲۸). (راغب، ۱۴۱۲: ۲۳۰؛ مصطفوی، ۱۴۱۶: ۲۵/۵). (همچنین ن.ک طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۰/۱۷؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۲۲/۲۶)
- ذکر: ﴿سَيَذَكِّرُ مَنْ يَخْشَى﴾ (اعلیٰ/۱۰). طباطبایی (۱۳۷۴: ج ۲۰/۱۲۰) می‌گوید: خشیت قلب را آماده ذکر دائم می‌کند.
- تقوا: ﴿وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ﴾ (رعد/۲۱). آلوسی (۱۴۱۵: ۵۵/۱۳) تقوا را ثمره پایدار خشیت معرفی می‌کند.
- رجاء: در حدیثی از امام صادق (علیه السلام)، خشیت و امید دو بال پرواز مؤمن دانسته شده‌اند (صدوق، ۱۳۸۵: ص ۲۴۸).

ب) متضادها

- غفلت: مقابل خشیت، که باعث از بین رفتن یاد خدا می‌شود (اعراف/۲۰۵).
- قساوت قلب: ﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ (بقره/۷۴). فخررازی (۱۴۲۰: ۱۲۴/۳) خشیت را داروی قساوت قلب معرفی کرده است.
- ترس از مردم: در برابر خشیت الهی (مائده/۴۴). (قرطبی، ۱۴۰۵: ۲۲۸/۶)

ج) تمایز با مفاهیم نزدیک

- خوف: واکنشی به تهدید بیرونی (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۵۲/۹).
- وجل: اضطراب درونی لحظه‌ای (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۷۳۹/۱۱).
- رهیت: هراس آمیخته با مهابت (فیومی، ۱۴۱۴: ۳۱۲/۱).
- خشیت: ترس معرفتی-ارادی، مختص نسبت با خداوند (مصطفوی، ۱۴۱۶: ۲۵/۵).

۳. خشیت در روایات اهل بیت (علیهم السلام)

- امام علی (علیه السلام): «اتَّقُوا اللَّهَ تَقِيَةً مِّنْ سَمِعَ فَخَشَعَ...» (زهج البلاغه، حکمت ۳۲۵).
- امام صادق (علیه السلام): «العلم نور يقذفه الله في قلب من يشاء، و ليس العلم بكثرة التعلم» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۲).
- روایت خشیت و رجاء به عنوان دو بال ایمان (صدوق، ۱۳۸۵: ص ۲۴۸).
- این احادیث نشان می‌دهد که اهل بیت (علیهم السلام)، خشیت را حلقه پیوند علم و عمل و اساس تربیت اخلاقی می‌دانند.

۴. یافته‌های تربیتی - اخلاقی

- تحلیل آیات و روایات نشان می‌دهد که خشیت کارکردهای مهمی در نظام تربیت اسلامی دارد:
- خودکنترلی اخلاقی: خشیت انسان را از ارتکاب گناه باز می‌دارد.
- پیوند علم و مسئولیت: آیه فاطر: ۲۸ نمونه بارز آن است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۰/۱۷؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۲۶/۲۱۲).
- پرورش تقوا و مسئولیت اجتماعی: آلوسی (۱۴۱۵ق) خشیت را پایه عدالت اجتماعی می‌داند.
- تربیت پایدار: خشیت برخلاف ترس‌های مقطعی، حالت پایدار دارد و ارزش‌ها را درونی می‌کند.

نتیجه‌گیری

- یافته‌های پژوهش نشان داد که «خشیت» در قرآن مفهومی فراتر از ترس صرف است؛ حالتی معرفتی-ارادی است که ریشه در آگاهی نسبت به عظمت الهی دارد. بررسی ۴۸ مورد کاربرد این واژه در قرآن آشکار ساخت که خشیت برخلاف «خوف» یا «وجل»، به طور انحصاری به خداوند نسبت داده می‌شود. در تفاسیر نیز همین نکته تبیین شده است:
- طباطبایی (۱۳۷۴: ۲۵۰/۱۷) خشیت را نتیجه علم حقیقی معرفی می‌کند.
- فخررازی (۱۴۲۰: ۲۶/۲۱۲) میان علم زبانی و علمی که به خشوع قلبی می‌انجامد تفکیک می‌کند و آیه فاطر ۲۸ را شاهد این معنا می‌گیرد.

- جوادی آملی (۱۳۸۴: ۱۴/۳۲۰) خشیت را معرفتی عقلانی می‌داند که هم قلب و هم رفتار را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در روایات اهل بیت علیهم‌السلام، خشیت حلقه اتصال میان علم و عمل معرفی شده است. امام صادق علیه‌السلام علم حقیقی را نوری در قلب می‌داند که نتیجه‌اش خشیت و عمل صالح است (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۲). امام علی علیه‌السلام نیز خشیت را اساس تهذیب نفس و ترک گناه دانسته است (نهج البلاغه، حکمت ۳۲۵).

همچنین پژوهش حاضر نسبت به آثار پیشین چند نوآوری اساسی دارد:

- تحلیل شبکه معنایی خشیت در قرآن با استفاده از روش ایزوتسو (۲۰۰۲).
- تلفیق آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام با معناشناسی ساختاری برای تبیین جامع‌تر مفهوم.
- پیوند دادن تحلیل قرآنی به دلالت‌های تربیتی-اخلاقی معاصر، که در اغلب تحقیقات پیشین مغفول مانده بود.

از منظر تربیتی، خشیت کارکردی کلیدی در پرورش اخلاق اسلامی دارد:

- خودکنترلی درونی: مطهری (۱۳۸۷: ۵۲/۲۴) می‌نویسد که خشیت درونی، عامل اصلی جلوگیری از انحراف است و نیازی به اجبار بیرونی باقی نمی‌گذارد.

- پیوند دانش و مسئولیت: خشیت نشان می‌دهد که علم بدون اخلاق ناقص است. این معنا در آموزش عالی امروز می‌تواند الگویی باشد برای اخلاق علمی.

- پرورش تقوا و عدالت اجتماعی: سلیمی و رحمتی (۱۳۹۸: ص ۶۵) تأکید می‌کنند که خشیت بُعد اجتماعی نیز دارد؛ زیرا فرد خشیت‌مند نه تنها از خدا می‌ترسد، بلکه در برابر خلق نیز عادل و مسئول است.

- پایداری تربیتی: برخلاف ترس‌های هیجانی زودگذر، خشیت حالتی پایدار است که درونی‌سازی ارزش‌ها را تضمین می‌کند.

نتیجه نهایی بدین شرح است که بر اساس یافته‌های این پژوهش، «خشیت» در قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام ترسی منفعلانه نیست بلکه معرفتی فعال و آگاهانه است که ریشه در علم دارد و به عمل اخلاقی منجر می‌شود. این مفهوم می‌تواند در تربیت اسلامی امروز به عنوان یک مکانیسم اخلاقی درونی به کار رود و در پرورش مسئولیت‌پذیری، تقوا و عدالت اجتماعی نقش‌آفرینی کند. در پرتو این پژوهش، زمینه‌های زیر برای ادامه مطالعات علمی پیشنهاد می‌شود:

- تحلیل تطبیقی خشیت با مفاهیم روان‌شناسی اخلاق مدرن، مانند نظریه خودنظارتی یا وجدان اخلاقی.
 - مطالعه میدانی نقش خشیت در رفتار اخلاقی نوجوانان، به‌ویژه در محیط‌های آموزشی اسلامی.
 - تحلیل گفتمان «خشیت» در نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون.
 - بررسی تأثیر آموزش مفاهیم معرفتی-اخلاقی مانند خشیت در رسانه کودک و نوجوان.
- مقایسه بین‌مذهبی گسترده‌تر میان خشیت اسلامی و هیبت شگفت‌انگیز و احترام عمیق و ارادتمندانه در ادیان شرقی و عرفان غربی.

منابع

- قرآن کریم (ترجمه الهی قمشه‌ای و ترجمه بهرام‌پور برای مقایسه آیات).
 نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی.
 صحیفه سجاده، ترجمه سیدعلی موسوی گرمارودی.
 آلوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ج ۲۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۱، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
 اسلامی، سید حسن، ترس‌های دینی در قرآن: خوف، خشیت، وجل، فصلنامه مطالعات تفسیری، ۶(۱): ۳۳-۵۸، ۱۳۹۴ش.
- إسماعیل، عبدالباسط، الخوف والخشیه فی القرآن، مجلة الآداب الإسلامية، جامعة الأزهر، ۷۲: ۵۵-۷۲، ۲۰۰۷.
- جعفری، علی اکبر، تحلیل روان‌شناختی ترس در قرآن، مجله روان‌شناسی دین، ۷(۲): ۹۱-۱۱۲، ۱۳۹۶ش.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۱۴، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۴ش.
 دشتی، محمد، نهج البلاغه (ترجمه و شرح)، قم: مؤسسه تحقیقات امیرالمؤمنین، ۱۳۸۲ش.
 راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
 رضایی، رضا، واژه‌های خوف و خشیت در قرآن، فصلنامه مطالعات قرآن، ۹(۳): ۵۵-۷۲، ۱۳۹۷ش.
 سلیمی، حسن و رحمتی، مهدی، نقش خشیت در تربیت اخلاقی از منظر قرآن و حدیث، پژوهشنامه تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۴(۲): ۶۳-۸۲، ۱۳۹۸ش.
- شجاعی، سیدهاشم، خشیت الهی در نهج البلاغه، فصلنامه معارف پژوهش، ۸(۲): ۱۱۰-۱۳۶، ۱۴۰۰ش.
- صدوق، محمد بن علی، الأمالی، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران: نشر صدوق، ۱۳۸۵ش.
 طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۷، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
 طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
 طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: کتابخانه مرتضوی، ۱۳۷۵ش.
- عبدالقادر، سلیم، الفروق بین الخوف والخشیه، مجلة العلوم الإسلامية، ۲۵(۲): ۴۱-۶۳، ۲۰۱۹.

- عویض، أحمد، دراسة دلالية لمفهوم الخشية في القرآن، مجلة البحوث القرآنية، ۱۲(۳): ۷۷-۱۰۱، ۲۰۱۵.
- فخر رازی، محمد بن عمر، التفسير الكبير، ج ۲۶، بيروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
- فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قم: دارالهجره، ۱۴۱۴ق.
- قربانی، محمد، مفهوم خشیت در قرآن و ارتباط آن با تربیت اخلاقی، پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث، ۲۰(۲): ۶۱-۸۴، ۱۳۹۸ش.
- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، ج ۶، قاهره: دارالکتب المصریة، ۱۴۰۵ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.
- مصطفوی، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، ج ۵، تهران: مرکز نشر کتاب، ۱۴۱۶ق.
- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲۴، تهران: صدرا، ۱۳۸۷ش.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش.
- Evans, Vyvyan & Green, Melanie, Cognitive Linguistics: An Introduction, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Haleem, Muhammad Abdel, Understanding the Qur'an: Themes and Style, London: I.B. Tauris, 2005.
- Izutsu, Toshihiko, Ethico-Religious Concepts in the Qur'an, Montreal: McGill University Press, 2002.
- Lakoff, George, Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind, Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Mir, Mustansir, The Qur'anic Concept of Fear and God-Consciousness, Journal of Qur'anic Studies, 5(2): 25-45, 1983.

References

- al-Qur'ān al-Karīm (The Noble Qur'ān), trans. Ilāhī Qumsha'ī and Bahrām-pūr (translations used for comparison of Qur'ānic verses).
- Nahj al-Balāghah (The Peak of Eloquence), trans. Muḥammad Dashtī.
- ‘Abd al-Qādir, Salīm, “al-Furūq bayna al-Khawf wa al-Khashyah (The Differences between Fear and Awe),” Majallat al-‘Ulūm al-Islāmiyyah (Journal of Islamic Sciences), 25(2): 41–63, 2019 CE.
- Ālūsī, Maḥmūd, Rūḥ al-Ma‘ānī fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Noble Qur’ān), vol. 21, Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1415 AH (1994 CE).
- Dashtī, Muḥammad, Nahj al-Balāghah (Translation and Commentary), Qom: Mu’assasah-yi Taḥqīqāt-i Amīr al-Mu’minīn, 1382 SH (2003 CE).
- Evans, Vyvyan & Green, Melanie, Cognitive Linguistics: An Introduction, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar, al-Tafsīr al-Kabīr (The Great Commentary), vol. 26, Beirut: Dār al-Fikr, 1420 AH (1999 CE).
- Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad, al-Miṣbāḥ al-Munīr (The Illuminating Lamp), Qom: Dār al-Hijrah, 1414 AH (1993 CE).
- Haleem, Muhammad Abdel, Understanding the Qur'an: Themes and Style, London: I.B. Tauris, 2005.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram, Lisān al-‘Arab (The Language of the Arabs), vol. 11, Beirut: Dār Ṣādir, 1414 AH (1993 CE).
- Islāmī, Sayyid Ḥasan, “Tars-hā-yi Dīnī dar Qur’ān: Khawf, Khashyat, Wajal (Religious Fears in the Qur’ān: Khawf, Khashyah, and Wajal),” Faṣṣnāmāh-yi Muṭālī‘āt-i Tafsīrī (Quarterly Journal of Qur’ānic Interpretive Studies), 6(1): 33–58, 1394 SH (2015 CE).
- Ismā‘īl, ‘Abd al-Bāsiṭ, “al-Khawf wa al-Khashyah fī al-Qur’ān (Fear and Awe in the Qur’ān),” Majallat al-Ādāb al-Islāmiyyah (Journal of Islamic Literature), al-Azhar University, no. 72: 55–72, 2007 CE.
- Izutsu, Toshihiko, Ethico-Religious Concepts in the Qur'an, Montreal: McGill University Press, 2002.
- Ja‘farī, ‘Alī-Akbar, “Taḥlīl-i Ravānshinākhtī-yi Tars dar Qur’ān (A Psychological Analysis of Fear in the Qur’ān),” Majallah-yi Ravānshināsī-yi Dīn (Journal of Psychology of Religion), 7(2): 91–112, 1396 SH (2017 CE).
- Javādī Āmulī, ‘Abd Allāh, Tafsīr-i Tasnīm (Tasnīm Commentary), vol. 14, Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā’, 1384 SH (2005 CE).

- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya‘qūb, al-Kāfi (The Sufficient), vol. 2, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1407 AH (1987 CE).
- Lakoff, George, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir, et al., Tafsīr-i Namūnah (The Exemplary Commentary), vol. 2, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1375 SH (1996 CE).
- Mir, Mustansir, The Qur'anic Concept of Fear and God-Consciousness, *Journal of Qur'anic Studies*, 5(2): 25-45, 1983.
- Muṣṭafavī, Ḥasan, al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur‘ān al-Karīm (A Lexical Investigation of the Words of the Noble Qur‘ān), vol. 5, Tehran: Markaz-i Nashr-i Kitāb, 1416 AH (1995 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Majmū‘ah-yi Āthār (Collected Works), vol. 24, Tehran: Ṣadrā, 1387 SH (2008 CE).
- Qurbānī, Muḥammad, “Mafhūm-i Khashyat dar Qur‘ān wa Irṭibāt-i Ān bā Tarbiyat-i Akhlāqī (The Concept of Awe in the Qur‘ān and Its Relationship with Moral Education),” *Pazhūhish-hā-yi ‘Ulūm-i Qur‘ān wa Ḥadīth* (Qur‘ānic and Hadith Studies), 20(2): 61–84, 1398 SH (2019 CE).
- Qurtubī, Muḥammad ibn Aḥmad, al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur‘ān (The Compendium of Qur‘ānic Rulings), vol. 6, Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyyah, 1405 AH (1985 CE).
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur‘ān (The Vocabulary of the Qur‘ān), Beirut: Dār al-Qalam, 1412 AH (1991 CE).
- Riḍā‘ī, Riḍā, “Vāzhah-hā-yi Khawf wa Khashyat dar Qur‘ān (The Words Khawf and Khashyah in the Qur‘ān),” *Faṣḥnāmah-yi Muṭālī‘āt-i Qur‘ān* (Quarterly Journal of Qur‘ānic Studies), 9(3): 55–72, 1397 SH (2018 CE).
- Ṣadūq, Muḥammad ibn ‘Alī, al-Amālī (The Dictations), trans. Muḥammad Bāqir Kamrah‘ī, Tehran: Nashr-i Ṣadūq, 1385 SH (2006 CE).
- Ṣaḥīfah-yi Sajjādiyyah (The Psalms of Sajjad), trans. Sayyid ‘Alī Mūsavī Garmārūdī.
- Salīmī, Ḥasan, and Raḥmatī, Mahdī, “Naqsh-i Khashyat dar Tarbiyat-i Akhlāqī az Manẓar-i Qur‘ān wa Ḥadīth (The Role of Awe in Moral Education from the Perspective of the Qur‘ān and Hadīth),” *Pazhūhishnāmah-yi Ta‘līm wa Tarbiyat-i Islāmī* (Journal of Islamic Education), 14(2): 63–82, 1398 SH (2019 CE).

- Shujā'ī, Sayyid Hāshim, "Khashyat-i Ilāhī dar Nahj al-Balāghah (Divine Awe in Nahj al-Balāghah)," *Faṣlnāmah-yi Ma'ārif-Pazhūh* (Quarterly Journal of Religious Studies), 8(2): 110–136, 1400 SH (2021 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Balance in the Interpretation of the Qur'ān), vol. 17, Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī, 1374 SH (1995 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan, *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (The Compendium of Clarification in the Interpretation of the Qur'ān), vol. 1, Tehran: Nāṣir Khusraw, 1372 SH (1993 CE).
- Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn, *Majma' al-Baḥrayn* (The Confluence of the Two Seas), Tehran: Kitābkhānah-yi Murtaḍavī, 1375 SH (1996 CE).
- ʿUwayḍ, Aḥmad, "Dirāsah Dalāliyyah li-Mafhūm al-Khashyah fī al-Qur'ān (A Semantic Study of the Concept of Awe in the Qur'ān)," *Majallat al-Buḥūth al-Qur'āniyyah* (Journal of Qur'ānic Research), 12(3): 77–101, 2015 CE.